

שימוש במת לצורך החיים

אביעד חתן

ראשי פרקים:

הגמרא ודעות הראשונים
פסיקת השו"ע ופוסקי זמננו
ניתוח גופות (אוטופסיה) בלימודי רפואה
פיקוח נפש עתידי
קדושת הגוף הישראלי במחשבה

הגמרא ודעות הראשונים

הגמ' (עבודה זרה כט, ב) מלמדת שאיסור הנאה מיין של עכו"ם נלמד מאיסור הנאה ממת, וז"ל:

יין מנלן? אמר רבה בר אבוה, אמר קרא: "אֲשֶׁר חִלַּב זְכַחֲמֵימוּ יֹאכְלוּ יִשְׁתּוּ יַיִן גְּסִיכָם" (דברים לב, לח), מה זבח אסור בהנאה, אף יין נמי אסור בהנאה. זבח גופיה מנלן? דכתיב: "וַיִּצְמְדוּ לְכַעַל פְּעוֹר וַיֹּאכְלוּ זִבְחֵי מֵתִים" (תהלים קו, כח), מה מת אסור בהנאה, אף זבח נמי אסור בהנאה. ומת גופיה מנלן? אתיא "שם" "שם" מעגלה ערופה, כתיב הכא: "וַתִּמַּת שָׁם מְרִיָּם" (במדבר כ, א), וכתיב התם: "וַיִּעְרְפוּ שָׁם אֶת הָעֵגְלָה בְּנַחֲל" (דברים כא, ד), מה להלן אסור בהנאה, אף כאן נמי אסור בהנאה.

ובסוגיה זו יש לדון בשתי שאלות מרכזיות - האם לאור הגמ' הנ"ל שאוסרת הנאה מן המת יהיה אסור לקחת מנפטר איברים שאינם מצילים חיים כגון קרנית העין, עור וכדו' לטובת החיים? באיבר מציל חיים נראה ברור הדבר שניתן לקחת, שכן נדחית כל התורה כולה מפני פיקוח נפש חוץ מג' עבירות סנהדרין עד, א). עוד יש לשאול, לפי הידוע לנו שבלימודי הרפואה של ימינו משתמשים בגופות נפטרים לשם לימוד, האם יהיה צד להתיר דבר זה, ובאיזה אופן?

הראשונים נקטו כדבר פשוט שאיסור הנאה ממת הוא דין דאורייתא, אך מצינו חילוק בראשונים בין מת גוי ליהודי, וכך כתבו התוס' (ב"ק י, א סוד"ה "שהשור") שבמת גוי אין כלל איסור הנאה, וכן מבואר במאירי (שבת צג, ב ד"ה "אמר"). אלא שהגר"א (יו"ד שמט, סק"א) העיר שיש סתירה בדברי הרשב"א, שכן ברשב"א בחידושו לב"ק (י, א) מבואר שמת גוי מותר בהנאה, ואילו בתשובה (א,

שסה) שהיא מקור השו"ע להלכה שם בסעיף א מבואר שאף מת גוי אסור בהנאה. גם החת"ס (בחידושיו לשבת צג, ב) נשאר בצ"ע בדעת הרשב"א.

וראיתי ב"ברכי יוסף" (יו"ד שמט, סק"א) שגם הוא תמה על הסתירה הנ"ל ברשב"א, ויישב - שבאמת אף דעת הרשב"א שמת גוי מותר בהנאה ומה שאסר בתשובה הוא רק לדעת השואל, ומפה התקשה מאוד הברכ"י על פסק השו"ע שפסק לאיסור אף בגוי, וכתב עליו הברכ"י: "מוכרח לומר דאין דעת הרשב"א בתשובה הנו' כאשר חשבו מרן ושאר גדולי אחרונים".

פסיקת השו"ע ופוסקי זמננו

למעשה, כמו שכתבנו לעיל, פסק השו"ע (יו"ד שמט, א) את תשובת הרשב"א נגד כל הראשונים וז"ל: "מת, בין עובד כוכבים בין ישראל, תכריכיו אסורים בהנאה" (וכ"ש גוף עצמו).

העיר על דבריו ה"פתחי תשובה" (סק"א) משו"ת "אבן שוהם" - שיש חילוק בין מת גוי למת ישראל, שמת ישראל אסור בהנאה דאורייתא ואילו מת גוי דרבנן, ולכן אם יצטרכו לקחת עצם ממת לצורך רפואה יעדיפו ממת גוי שאיסורו קל.

לאור הנידון שהביא הפת"ש, דנו פוסקי זמננו מה דין לקיחת קרנית מעינו של מת לטובת הצלת עינו של החי, ונחלקו לשלוש דעות.

לדעת הציץ אליעזר (חלק יד, פד) אסור ליטול קרנית מעינו של מת אלא רק משל עכו"ם, וזה תורף דבריו:

והנה השלב הראשון של הוצאת העין מגוף המת כרוך הנהו בהרבה איסורי תורה, והמה: גיוול המת, מניעת והפקעת אבר מהבאתו לקבורה, ואיסור הנאה ממת, והגם שמצד אנטומית אין כלי דם בה, מכל מקום אין זה משנה ומקיל מחומר האיסורים, ופוק חזי דגם בעור האדם דעת רובא דרובא של הפוסקים היא שאסור בהנאה מן התורה... והדברים ארוכים... כן אין היתר של הוצאת עין ממת לצורך חולה כי אם משל מת עכו"ם, וכדמצינו בפתחי תשובה ביו"ד סי' שמ"ט סק"א שמביא בשם שו"ת אבן שוהם סי' ל' שפסק באחד שחלה חולי שאין בו סכנה ואמרו הרופאים שיקח עצם ממת לצורך איזה רפואה, שמתר ליקח לזה עצם ממת עכו"ם שאינו אסור בהנאה אלא מדרבנן, אבל אסור ליקח ממת ישראל שאסור בהנאה מן התורה עיי"ש, ואין זה בגדר של הנאה שלא כדרך הנאתן ולבוא עי"כ להתיר גם ממת ישראל, כפי שראיתי לאחרים שרוצים לטעון כן, אלא זה ממש כדרך הנאתן, וכפי שביארתי בספרי שם.

דבריו האחרונים של הצי"א מתייחסים למה שרצה לטעון הגרב"צ אבא שאול בשו"ת "יביע אומר" (יו"ד ג, כ)¹ ששימוש בקרנית ממת נחשב שלא כדרך הנאתו. אמנם, למסקנה העלה כדברי הצי"א שניתן לקחת רק מגוי ולא מישראל, ובאמת כבר העיר הגרעק"א בהגהותיו לשו"ע ס"א שאסור ליהנות אף שלא כדרך הנאתו. בסי' כא-כג (ביב"א, שם) השיב בארוכה הגר"ע יוסף זצ"ל בדין קבורת מת ובדין שלא כדרך הנאתו ומסקנת דבריו להקל, וז"ל:

מסקנא דדינא בהא סליקנא ובהא נחיתנא, שאם עומד ושואל הסומא בב' עיניו אם מותר לו להעלות רפאות תעלה לעיניו ע"י ניתוח פלסטי מבלי לדעת מהיכן השיגו הרופאים את קרומי עיני המת אשר עומדים להרכיבם בעיניו, אורויי מורינן שמוותר לו להתרפאות בהם, אפי' בעיר שרובם ישראל. הואיל ויש כאן ספק ספיקא להיתרא, שמא לא חשיב כה"ג הנאה מן המת, מאחר שחזרו קרומי העין לתחיה, ושמא הלכה כמ"ד דשלא כדרך הנאתן במת מותר. וגם משום מצות קבורה שמתבטלת בהרכבת קרומי העין בעיני החי, אין לחוש, שמאחר שחזרו לתחיה בטלה מהם מצות קבורה. והניוויל שנעשה למת כבר, מאי דהוה הוה, ולא שייך בכה"ג אין מבטלים איסור לכתחלה ואם עבר ובטל במזיד אסור, וכמש"כ לעיל.

שלא כמו הצי"א הנ"ל, מתיר הגר"ע יוסף ליהודי הנזקק לקרנית ליקח אותה, בתנאי שאינו יודע מהיכן הגיעה, שיש כמה צדדים להקל באופן כזה.

אלא שבשו"ת "שבט הלוי" (ח, צד) הקל יותר משניהם והתיר לאדם שיעשה עיוור לולא שימת הקרנית בעינו וז"ל:

מש"כ בענין נטילת הקרנית של העינים לצורך אדם חי שיהי' סומא גמור בלי קרנית זה, הם דברים עתיקים, ובאמת אם בשעה שהמת כבר ודאי מת והחי הוא שם ומצפה לזה, יש צדדים להקל, ולא מפני שכ' כבודו דסומא חשוב כפקוח נפש, דזה אינו דעורון רק סכנת אבר כמש"כ הפוסקים, אבל בלא"ה יש מקום לצדד להקל בקרנית אם הצלת הראיה בטוחה, ואין אפשר למצוא כזה מאחרים, ועוד נעיין בזה.

1 הוכנסה תשובתו אחר שביקש מהגאון המחבר הגרע"י זצ"ל.

ניתוח גומות (אוטופסיה) בלימודי רפואה

בעמדנו לפני בירור נושא זה נראה על פניו כי זהו דבר אשר התחדש בימינו אנו, ואף אם מכירים אנו את תשובת הנודע ביהודה (לקמן) מלפני 250 שנה, לא שיערנו בנפשנו שהיה דבר זה קדום עוד יותר.

ובאמת כך כותב הבן איש חי ב"בן יהוידע" (פסחים מט, ב):

ודע כי אחד אפיקורוס שהתריס במאמרים אלו נחה דעתו במ"ש על מאמר מותר להרגו שהוא לשון גוזמא, ר"ל ראוי להיות לו כך אם היה מותר לנו. אך בדברי רשב"ן שאמר לקרע כדג ובדברי רשב"י שאמר ומגבו לא נחה דעתו, ואמרתי בס"ד פשט נכון בזה, דרשב"ן מיירי בחולה שמת בחליו ודרך הרופאים לקרוע בטן החולה אחר שמת כדי לידע סיבת מחלתו ומה ענינו, על כן ודאי במת ישראל לא ניתן להם רשות בכך משום ניוול ובזיון, ועל זה אמר רשב"ן דעם הארץ שמת מותר לקרעו כדג מראשו ועד רגלו כדי להתלמד בו דבר בחכמת הרפואה ולא חיישינן לבזיון דידיה, דיהיה לו כפרה בכך. והוסיף רשב"י לומר שרי לקרעו מגבו אע"ג דהוי ניוול טפי כשקורעו מגבו, ודברים אלו היו נמצאים בדורות הראשונים דמצינו בגמ' דתלמידי רבי עקיבא שלקו זונה אחת ומצאו בה רנ"ב אברים, נמצא גם בזמן התנאים היו עוסקים בחכמת הניתוח לדעת ולראות באברים הפנימיים, ולא רצו לעשות ניוול אלא רק לזונה. כי באמת חכמת הניתוח וחכמת הרפואה היתה נמצאת אצל ישראל ג"כ מזמן קדמון, וא"א להשיג חכמות אלו על בוריין אא"כ יעשו קריעה בגוף האדם שכבר מת, ובהכי איירי הכא ולא נפלות ולא רחוקה כונה מן המאמר הזה, ובכך הודה אותו אפיקורוס ונסתם פיו עכ"ל.

מדברי הבן איש חי למדנו תרתי - חדא עדיפא מחברתה, חדא דעוד מימי התנאים היו מנתחים גופות כדי להחכים בחכמת הרפואה, ויתירה מזאת - שאפשר לעשות זאת לעם הארץ ולא מתחשבים בניוולו.

אלא שה"ציץ אליעזר" (טז, לד) הביא דבריו והסתפק אם באו להוראה או לדרוש בלבד וז"ל:

הפירוש הוא אמנם עד להפליא, אך השאלה הנשאלת היא אם אכן כיון הגרי"ח ז"ל להורות כן גם למעשה להתיר במת ע"ה (כמובן ע"ה שחז"ל כוונו), לנתחו כדי לידע סיבת מחלתו ולהתלמד עליו לחולים אחרים שחולים בזאת המחלה, והגם שאינם עוד לפנינו ולא לחוש עליו משום ניוול ובזיון וממילא גם לא ליתר חששות? או דילמא שכתב זאת רק בדרך של דרוש וקבל שכר.

אגב אורחא ראוי לציין את מה שכתבו הפוסקים הגדולים שבדור האחרון לגבי חומרת האיסור בתרומת הגוף למדע, ולגבי דיני האבלות על התורם גופו. הביא בספר חזו"ע (אבלות א, עמ' תקלט) את דברי הגרשז"א זצ"ל שאין לשבת שבעה על מי שמסר גופו למדע, וכך פסק בפשטות הגרע"י. אלא שראיתי בספר "יקרא דחיי" (ז, ג) שלא פסק כך והסכים לדבריו הגר"מ מאזוו שליט"א, וכן בספר "נס להתנוסס" (סי' ח) סייג הגר"י זילברשטיין שליט"א את החומרא שלא להתאבל, ונקט שאם ציווה גופו למדע מתוך מחשבה שיעזור להציל חיים וכדו' ולא היה רשע בימי חיותו צריך להתאבל עליו, ומתחילה אבלות משעה שמסרו גופתו. ויש לתת את הדעת שרק באופן שאדם איבד עצמו לדעת בוודאות ואמר זאת, וכן מומר ופורק עול שיצא מכלל ישראל הם שאין מתאבלים עליהם (שו"ע יו"ד שמה, ה), ופה נחזי כמה חמורה מסירת הגוף למדע.

פיקוח נפש עתידי

מאחר שברור לעין כל שאסור לנוול את המת, ופשיטא שלא ליהנות ממנו, היתרם של הפוסקים נבע מהצורך בלימודי רפואה. באופן כזה היה מקום לדון ששימוש במת יהיה מדין פיקוח נפש ואזי דוחה את כל התורה כולה וכמו שכתבנו למעלה. נראה לקמן שהפוסקים דנו בשני אופנים: פיקו"נ עכשווי, ופיקו"נ עתידי - היינו ניתוח המת למען לימודי רפואה, שיוכלו הרופאים המתנסים בעתיד להשתמש בכישורים שרכשו להצלת חיים.

ואמנם הנוב"י (מהד"ת יו"ד סי' רי) נקט שניתן לנתח גופה כדי ללמוד אנטומיה ולדעת ממה הוא נפטר, ובתנאי שיש חולה כדוגמתו כאן לפנינו, ובאופן כזה אפשר לדון משום פיקוח נפש הדוחה.

אלא שבשו"ת "בנין ציון" (א, קע) חלק ונקט שאין מצווה על המת שייתן את גופו למחקר ומדע למען החיים, וכיון שכך נותר איסור ביזוי המת, וממילא לא נדחה האיסור אלא באופן שיהיה פיקו"נ.

החזו"א (יו"ד רח, סק"ז) נקט כהנוב"י והרחיב את דבריו, וחידש להלכתא שאין דבריו של הנוב"י דווקא רק בחולה דאיתא קמן - אלא אפילו הוא אינו ממש לפנינו אבל אנו יודעים שחולי זה שכיח מאוד, ואם נתח את גופת המת וודאי הלימוד יעזור לחולה אחר שנמצא במקום אחר - מותר. וב"פניני הלכה" (ליקוטים ב, יג, ד) הבין בחזו"א שאף מותר לנתח את המת לצורך חולי עתידי, ובתנאי שיש סבירות שחולי זה יופיע בעתיד. אמנם קצת קשה לדייק כדבריו מהחזו"א, ובאמת

מצאתי שהתווכחו שני רופאים בהבנת החזו"א: ד"ר י. לוי וד"ר ד. מאיר,² אך למעשה הביא הרב מלמד שכן למד הרב גורן - שיש לנתח המת למען חולה עתידי ובתנאי שיש סבירות לחולי הזה.

נציג דוגמא אחת מעשית שנשאלה לאחד מפוסקי דורנו. בשו"ת "בנין אב" (ד, סו) נשאל הרב אליהו בקשי דורון שליט"א מהמכון הפתולוגי באבו כביר על ניתוח גופות ע"י רופאים צבאיים. בשאלה ביקשו לדעת האם מותר לערוך "פיוס קנה", היינו אם מותר לחתוך בצוואר הנפטר חתך באורך 2.5 ס"מ ואחר הרחבת החתך להחדיר למקום צינור ישר לקנה באורך של 7 ס"מ על מנת שיוכלו להכניס אויר לריאות. רופאים צבאיים ביחידות שדה נתקלים במציאות שחייל הפצוע במקרים מסוימים אינו יכול לנשום מהפה (כגון שהוא מפויח מאוד), ורק ע"י פיוס קנה יוכלו להחדיר חמצן לריאותיו. הקפידו לציין בשאלה שניתוח זה הכרחי לרופאים צבאיים, שלולא יעשו זאת מבעוד מועד יתקשו לעשות זאת לראשונה בשדה הקרב.

הרב בתשובה, דן בנידוננו, ניתוח מתים לצורך פיקו"נ ולצורך לימודי אנטומיה וכדו'. מצד פיקו"נ התיר הרב לגמרי לבצע פיוס קנה, שכן זה ניתוח שמציל חיים בוודאות ובאופן כזה התירו חלק מהפוסקים גם פיקו"נ שרק עתיד לבוא, ואף שסתם לימודי אנטומיה אינם מותרים לגמרי, פה שיש צורך במערך רפואי ציבורי וודאי שהדבר הכרחי ומותר לרופאים לבצע פיוס קנה.

למעשה, הרב ויינברג התיר ניתוחי גופות של יהודים למען לימודי רפואה, שכן מדינה לא יכולה להתקיים ללא לימודי רפואה, ורפואה לא יכולה להתקיים ללא ניתוחי מתים, ואין ביכולתנו לדאוג שרק גויים יהיו רופאים. ועוד, שיש לראות במצב כזה ספק פיקו"נ לכל תושבי המדינה.³

אך מרן הרב זצ"ל ("דעת כהן", קצט), דעה אחרת הייתה עימו, וזת"ד:

זה מכבר באה אלי שאלתו בענין המתים הדרושים בשביל הנתוח של למוד הרפואה. לדעתי מאחר שניוול המת הוא אחד מהאיסורים המיוחדים לישראל, שהקב"ה צוה אותנו על קדושת הגוף, כמו שאנו מוזהרים ממאכלות אסורות לא

2 "החולה לפנינו" (הרהורי רופא בענין היתר נוחי מתים), בתוך: "ספר אסיא - מאמרים, תמציות וסקירות בעניני רפואה והלכה" כרך א, עורך: ד"ר אברהם שטינברג, הוצאת ראובן מס בע"מ, ירושלים תשמ"ט, עמ' 202 ואילך.

3 הרב יחיאל יעקב ויינברג, נוחי מתים במדינת ישראל, בתוך: "תחומין" יב, הוצאת מכון צומת, אלון שבות תשנ"א, עמ' 382-384.

מצד הטבע של הגוף, אלא מצד הקדושה המיוחדת לישראל, שקראם הש"ית גוי קדוש, והגויים כשם שאינם מקפידים על המאכלות רק באופן טבעי, ככה אין להם שום טעם להקפיד כ"כ על הגוף שלא יתנוול, בשביל איזה מטרה טבעית כמו הרפואה, ע"כ אנחנו צריכים לקנות בכסף מלא גויות מתים מאוה"ע בשביל המטרה המדעית. ואין לחוש בזה משום שנאת הגויים, כי הישרים שבהם יבינו, שסו"ס אומה זו, שנבחרה להביא את אור הקודש של ידיעת ד' אמת בעולם, וסובלת ע"ז צרות מרובות לאין שיעור, היא ראויה ג"כ לאיזה פריבילגיה של קדושה, והמקולקלים שבהם לא יחדלו להעליל עלילות גם אם נקח מתים מישראל לנתחם. וענין המכירה והמסירה של הגופים בחייהם לא יוכל להועיל, כי איסור ניוול המת הוא בא מצד צלם א-להים שבאדם, שהוא מיוחד לישראל ביותר בהירות מצד קדושת התורה, וחלק גבוה מי יתיר.

קדושת הגוף הישראלי במחשבה

על עניין קדושת הגוף והחילוק הברור שבין עם ישראל, עם סגולה, לבין אומות העולם כבר כתב מרן הרב זצ"ל ב"שמונה קבצים" (ג, פסקה שסד):

בארץ ישראל אפשר להשיג איך שהבשר של הגוף הישראלי הוא קדוש ממש כקדושת הנשמה, ואין צורך להרגיז את הגוף ממנוחתו הטבעית, כי אם להעלותו ולהטעימו טעם האמת של חיי הקודש השופעים מקדושת הארץ, הספוגים באוירה המחכים של ארץ ישראל.

והדברים כבר קדומים לפני הרב זצ"ל, ומופיעים בדברי ה"אור החיים" הקדוש בפירושו לספר במדבר (יט, ב) ואלו דבריו:

וכבר המשלתי במקום אחר ענין זה לב' כלים שהיו אצל בעל הבית, אחת מלאה דבש ואחת מלאה זבל, ופינה אותם והוציאם לחוץ מהחדר. אותה שהיתה מלאה דבש מתקבצים לה כל הזכובים והרמשים, ואותה שהיתה מלאה זבל הגם שיכנסו לה קצת מהרמשים לא ישוה לשל דבש. כמו כן, אדם מישראל שמת - להיותו מלא קדושה המתוקה והעריבה בצאת הנפש ונתרוקן הגוף יתקבצו הקליפות לאין קץ שהם כוחות הטומאה התאבים תמיד להדבק בקדושה ליהנות מהערב, ולזה יטמא באהל - ואפילו אלף בתים מקורים ואחת פתוחה לחברתה הטומאה תמלא כל החלל המקורה. מה שאין כן אשר לא מזרע ישראל, להיותו משולל מהקדושה, אין כל כך התקבצות הטומאה אלא חלק הממית הנדבק בגוף, ואשר יסובב הכל היא התורה.

רואים אנו בעליל על קדושת הגוף הישראלי, מה שאין כן באומות העולם, וכאשר נציב את הדברים לנגד עינינו תתברר הסוגיה שלכאורה נראית מאוד שטחית ופשוטה כאחת הסבוכות בהלכה בהיותה נוגעת בקדושת עם ישראל.